



## Portreti

Pregledni članak UDK 165.1: 2/Bošnjak  
Primljeno 1. 12. 2006.

**Mislav Kukoč**

Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, Poljana kraljice Jelene 1/I, HR-21000 Split  
mislav.kukoc@pilar.hr

### **Od kritike religije do dijaloga: Filozofija Branka Bošnjaka – povodom 10. obljetnice smrti\***

#### **Sažetak**

*Za razliku od marginalnog značenja kritike religije u hrvatskoj filozofiji prakse, Branko Bošnjak je, u prvoj, »marksističkoj« fazi svojega teorijskog djelovanja, znatan dio vlastita interesa i opusa posvetio kritici religije. Zanimljiv je njegov razvojan put: od doktrinarnog antiteista lenjinističke inspiracije do otvorenog marksista sklonog dijalogu s nasuprotnim kršćanskim stajalištem.*

*Cjelovit i radikaln obrat u odnosu prema marksističkoj kritici religije ili, bolje kazano, prema važnosti te kritike, Bošnjak je mogao izvesti upravo zato što po svojemu habitusu i temeljnom svjetonazoru u biti i nije bio marksist. Potpuno u suprotnosti s marksovskim postulatima nadilaženja filozofije, Bošnjak je tijekom narednih decenija izradio impresivan i vrstan filozofski opus, te još za života stekao neupitan ugled izvornog mislioca, istinskog filozofa, odnosno pronositelja one nepatvorene drevne filozofske i životne mudrosti.*

#### **Ključne riječi**

Branko Bošnjak, marksizam, praxis, religija, dijalog

**Branko Bošnjak** (\* Stojčevac kraj Osijeka, 1923. – † Zagreb, 1996.), akademik i sveučilišni profesor filozofije, dugogodišnji šef Katedre za povijest filozofije, pročelnik Odsjeka za filozofiju, predsjednik Savjeta i dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u dva navrata predsjednik Hrvatskog filozofskog društva, zastupnik u Saboru, predavač na brojnim svjetskim sveučilištima i međunarodnim konferencijama, urednik filozofskih biblioteka i časopisa, pokretač postdiplomskih studija i međunarodnih znanstvenih skupova. Autor brojnih knjiga i studija; svestrano i široko obrazovani filozof stručnjak za grčku i srednjovjekovnu filozofiju, filozofiju religije, ali i za pojedina područja suvremene filozofije, poglavito filozofiju egzistencijalizma; općenito, filozof s razvijenim smislom za cjelinu o čemu svjedoče njegove knjige

\*

Priopćenje na tribini *Filozofija u službi istine*, koja je – u organizaciji Knjižnica grada Zagreba i Hrvatskog filozofskog društva – održana u Gradskoj knjižnici, Starčevićev trg 4, u

Zagrebu 22. studenoga 2006., a kojom je obilježena 10. obljetnica smrti Branka Bošnjaka, kao i 10 godina od objavljivanja njegove knjige *Filozofija istine*.

*Povijest filozofije kao nauka, Filozofija: Uvod u filozofsko mišljenje i Rječnik, Sistematika filozofije, Filozofija i povijest*, i navlastito njegovo kapitalno djelo – trosveščana *Povijest filozofije*. U ovome kontekstu reprezentativnog izbora iz Bošnjakove bogate bibliografije, svakako valja navesti i njegovu posljednju, pred smrt objavljenu, knjigu u biblioteci »Filozofska istraživanja« Hrvatskog filozofskog društva, pod simptomatičnim naslovom *Filozofija istine*, koji na najbolji način iskazuje sukus Bošnjakova *Weltanschauung*a, i koji je, konačno, i bio inspirativnom podlogom za naziv ovoga *hommage*a kojemu svi zajedno fizički *nazočimo* i *duhom*, zajedno s profesorom Bošnjakom, *prisustvujemo*.

Kao dugogodišnji profesor filozofije, Branko Bošnjak odgojio je i filozofski usmjerio čitave naraštaje studenata. Živio je u burnom vremenu ideologijske, političke kao i filozofske isključivosti, što je ostavilo traga i na njegovu djelu, poglavito u području filozofije religije. Premda je bio čovjek svoga vremena – pripadnik generacije marksističkih filozofa poznatih kao »praksisovci«, te je od početka izlaženja bio stalni član uredništva *Praxisa*, zatim jedan od pokretača i organizatora *Korčulanske ljetne škole*, urednik domaćih i međunarodnih zbornika radova filozofije prakse – korpusu *praxis* filozofije nije pripadao u onom dubljem filozofijskom, idejnom i teorijsko-metodologijskom smislu. Dapače, filozofija prakse na Bošnjakovu teorijsku misao nije utjecala u negativnom, ali niti u *pozitivnom smislu*, što je – možemo kazati – nažalost došlo do izražaja, poglavito u prvoj fazi Bošnjakove marksističke kritike religije.

Hrvatska marksistička filozofija razvijala se u drugoj polovici XX. stoljeća kao integralni dio tadašnje filozofije u Jugoslaviji, u doktrinarnom vulgarno-materijalističkom duhovnom obzorju u kojemu je, u skladu s boljševičkom tradicijom, antiteistička borba protiv religije shvaćena kao primarni ideologijsko-teorijski i praktično-politički zadatak. Početkom 60-ih godina došlo je do rascjepa na tzv. dogmatski i stvaralački marksizam, koji je najviše traga ostavio u Hrvatskoj. U dogmatskom, ortodoksnom marksizmu prevladavao je antiteistički stav doktrinarne borbe protiv religije. Lenjinistička kritika religije prosvjetiteljske inspiracije dobila je, u tom kontekstu, središnje mjesto kao *credo* bespoštedne borbe za ideologijsku ortodoksiju materijalističko-ateističkog svjetonazora. Na drugoj se strani tzv. stvaralački marksizam zasnivao na spekulativnoj hegelovskoj tradiciji ranoga Marxa, kod kojega se Feuerbachova kritika religije uzima samo kao metodologijska osnova mnogo značajnije društvene i ekonomske kritike otuđenoga građanskog svijeta.

Za razliku od ostalih sredina, u kojima su djelovali predstavnici jedne i druge orijentacije, u hrvatskoj marksističkoj filozofiji u potpunosti je bio dominantan pravac tzv. otvorenog, stvaralačkog, kritičkog neomarksizma spekulativne, ili, kako su ga njegovi oponenti nazivali, apstraktno-humanističke provenijencije. Stoga u hrvatskoj neomarksističkoj filozofiji prakse kritika religije dobiva marginalno značenje, dok se puna pozornost posvećuje teorijskim problemima *čovjeka, prakse, otuđenja, etike, revolucije*, te praktičnim problemima kritike *birokracije, nacionalizma, robne proizvodnje*.

Gotovo potpuno izbjegavanje da se problem religije uzme kao predmet filozofijske analize i refleksije, jamačno je određeno potrebom da se, u skladu s temeljnom Marxovom intencijom, usmjeri teorijska kritika na probleme političkog i ekonomsko-proizvodnog života, na jednoj strani, ali i središnjim mjestom što ga je vulgarno-ateistička borba protiv religije zauzela u idejno-teorijskom diskursu konkurentske dogmatsko-doktrinarne struje ortodoksnog marksizma. Na drugoj strani, produbljene analize kompleksnosti religijskog

problema, temeljene među ostalim i na mesijanskoj židovsko-kršćanskoj tradiciji, u djelu najautoritativnijih neomarksista zapadne provenijencije, poput Ernsta Blocha, Maxa Horkheimera, Theodora Adorna, Waltera Benjamina, Herberta Marcusea, Ericha Fromma, Jürgena Habermasa i dr. – zacijelo su obeshrabrivali hrvatske »antidogmatske marksiste« da se kompromitiraju ustaljenim protureligijskim dogmama preuzetim iz kategorijalnog aparata vulgarnomarksističke orijentacije od koje su se nastojali distancirati.

U jedanaest godišta časopisa *Praxis*, osim Bošnjakovih tekstova, gotovo da i nije bilo napisa, navlastito domaćih autora, posvećenih problemu religije. I ne samo to, u brojnim šaroliko pisanim člancima i studijama, u kojima su se osim akademskim filozofijskim pitanjima njihovi autori, u skladu s temeljnom intencijom časopisa, bavili i aktualnim kulturološkim, sociološkim, politološkim problemima, te različitim gospodarskim, socijalnim i političkim temama, religija se kao relevantan problem uopće ne spominje, a kamoli podvrgava kritičkoj ili komparativnoj prosudbi.

Doduše, njemački filozof Heinz Brandt iz Frankfurta predložio je temu za sjedanja *Korčulanske ljetne škole* za 1975. pod naslovom »Marksizam i kršćanstvo«, no tema nije realizirana, jer je u međuvremenu Škola zabranjena, a časopis, također pod režimskom prisilom, obustavio izlaženje. Tako je stav *praxis* filozofije prema religiji ostao nedorečen, ako se ignorancija religijskog problema kod najreprezentativnijih njezinih predstavnika samo po sebi ne tumači kao teorijski definiran odnos.

Među hrvatskim filozofima prakse u tome smislu iznimku predstavlja Branko Bošnjak, koji je u prvoj fazi svojega djelovanja znatan dio vlastita teorijskog interesa i opusa posvetio marksističkoj kritici religije.<sup>1</sup> Zanimljiv je njegov razvojni put: od doktrinarnog antiteista lenjinističke inspiracije do otvorenog marksista sklonog dijalogu s nasuprotnim kršćanskim stajalištem. No, i u prvoj fazi Bošnjakove kritike religije uočavamo zanimljiv fenomen; čak i u najranijim njegovim tekstovima, oštro antiteistički orijentiranim, javljaju se koncilijantni dijaloški tonovi koji će kasnije u potpunosti prevladati.

Bošnjakov tekst »Socijalizam i religija«, prvi je njegov tekst posvećen religijskom problemu objavljen u *Praxisu*.<sup>2</sup> Isti je tekst autor podnio kao priopćenje na drugom zasjedanju »Korčulanske ljetne škole«, održanom od 8–22. srpnja 1964. godine, pod tematskim naslovom »Smisao i perspektive socijalizma«, te je ponovno objavljen u istoimenom zborniku.<sup>3</sup>

Premda je ovaj rad pisan u programatskoj maniri s pozicija borbenog ateizma, kojim se Marxova kritika religije pokušava interpretirati u suglasju s lenjinističkim antiteizmom, na kraju članka – nasuprot ranije iznijetoj tezi o nužnosti ukidanja religije – Bošnjak zaključno navodi da »ne treba religiju silom sprečavati«, već da »mora postojati stalan dijalog s takvim shvaćanjem«.<sup>4</sup>

1

I. fazu možemo datirati do 1971. kada je izašla posljednja Bošnjakova knjiga iz područja filozofije religije: *Grčka filozofska kritika Biblije*. Premda pojedini dijelovi i nekih njegovih kasnijih djela spadaju u područje filozofije religije – pače su i pisani marksističkim diskursom kritike religije kao otuđenja: Branko Bošnjak, *Smisao filozofske egzistencije*, ŠK, Zagreb 1981. (usp. »2. dio: Filozofsko-religiozni egzistencijalizam«, str. 77–222, posebno str. 168–172) – njegove kasnije knjige posvećene su prije svega cjelini, smislu, biti i povijesti filozofije.

2

Branko Bošnjak, »Socijalizam i religija«, *Praxis*, I/1964, br. 2, str. 249–257.

3

*Smisao i perspektive socijalizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1965., str. 308–316.

4

*Smisao i perspektive socijalizma*, str. 313.

U duhu ovoga dijaloškog zaključka, Bošnjak izvješćuje u *Praxisu* s međunarodnog religiološkog skupa u Salzburgu, na kojemu je nastupio s ponešto izmijenjenim gore navedenim tekstom:<sup>5</sup>

»Simpozij u Salzburgu značajan je doprinos ideji suradnje među različitim shvaćanjima i uvjerenjima. (...) Metodom fanatizma i dogmatizma ništa se ne postiže. Slobodna diskusija predstavlja maksimum tolerantnosti i želje da se sugovornika upozna.«<sup>6</sup>

Isto protuslovlje susrećemo i u sljedećoj studiji o problemu religije, koju je – nakon dva kraća prikaza i osvrt<sup>7</sup> – Bošnjak poslije četiri godine, 1968. – objavio u *Praxisu* pod naslovom »Religija kao privatna stvar i problem dijaloga«.<sup>8</sup> Zastupajući tezu da je »ateističnost osnova s koje se religija i shvaća kao privatna stvar u odnosu na državu«,<sup>9</sup> Bošnjak *implicite* zamjera praxis-filozofima ignoriranje kritike religije. Naime,

»... naša se filozofija uopće nije bavila problemima religije i religioznog utjecaja. Za neke marksiste to je bilo prevladano područje, pa je moglo izgledati pomalo i neozbiljno da se netko time još želi baviti.«<sup>10</sup>

Na kraju članka, međutim, javljaju se koncilijantni tonovi kojima Bošnjak poziva na dijalog marksista i kršćana, čije se pretpostavke ostvaruju depolitizacijom Crkve, odnosno ekumenskim okupljanjem religijskog korpusa. Nalazeći »u koegzistenciji različitih realiteta smisao dijaloga« u mogućnosti sjedinjenja »bez obzira na različita uvjerenja«, Bošnjak konkretni motiv dijaloga vidi u borbi za mir, odnosno u zajedničkom suprotstavljanju prijetećoj nuklearnoj kataklizmi.<sup>11</sup>

U međuvremenu, Bošnjak je objavio opsežnu knjigu *Filozofija i kršćanstvo: Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja*. Sama knjiga sadrži sustavan i cjelovit pregled temeljnih problema kršćanstva, recepcijâ najvažnijih vjerskih istina i dogmi, najznačajnijih filozofijskih pristupa religiji, historijski razvoj marksističke kritike religije, da bi završila problematiziranjem pretpostavki dijaloga s teologijom, kršćanstvom i religijom uopće.<sup>12</sup>

Svoje nagnuće k dijalogu s disparatnim religijskim svjetonazorom, Bošnjak je realizirao susrevši se 1967., na javnoj tribini Studentskoga centra u Zagrebu, s katoličkim teologom Mijom Škvorcom, kasnijim pomoćnim biskupom zagrebačkim, gdje su, povodom izlaska iz tiska gore navedene Bošnjakove knjige, pred brojnim auditorijem u praksi promovirali dijalog kršćana i marksista. Sadržaj dijaloga, zbog iznenađujućeg interesa javnosti, objavljen je kao knjiga u ediciji džepnog izdanja *Praxisa*.<sup>13</sup>

U slijedećim tekstovima, Bošnjak pokazuje mnogo tolerantniji odnos prema problemu religije, uz mnogo više uvažavanja vrijednosti nasuprotnog vjerskog stajališta. Kritizirajući – u tekstu »Smisao filozofske egzistencije«, *Praxis*, 1969. – »dogmatski marksizam« sa stajališta »stvaralačkog marksizma«, on hvali svježije ideje u suvremenom kršćanstvu, te se zalaže za ideju »dijaloga i koegzistencije«:

»Ako nam je cilj jednakost i humanost, mir i pravo svih ljudi, onda se bez obzira na različite ideologije mogu svi naći zajedno na istom zadatku da bi povijest bila što više ljudska.«<sup>14</sup>

Svoj novi, diferencirani i tolerantniji pristup religiji Bošnjak dalje izgrađuje u tekstu »Ideja humanizma između ideologiziranog marksizma i politiziranog kršćanstva«. <sup>15</sup> Naime, zastupajući humanizam kao ideju određenu kriterijem po kojemu je »čovjek čovjeku svetinja«, autor nalazi dvije mogućnosti njegova autentičnog ozbiljenja: kao kršćanski (evandeoski) humanizam, i kao marksistički humanizam. Dok ideja humanizma »za sebe« u obje svjetona-

zorne interpretacije sadrži nepatvorenu humanističku vrijednost, ista »ideja u instituciji, ili organizaciji, odnosno ideja u životu« deformira se, te nastupa u dehumaniziranoj formi »politiziranog kršćanstva«, odnosno »ideologiziranog marksizma«. Važno je naglasiti da u ovome tekstu Bošnjak mnogo više pozornosti posvećuje kritici institucionaliziranog, ideologiziranog marksizma negoli kršćanstva, te u tom smislu proročanski zaključuje:

»Zbog toga danas socijalizam postaje sam sebi veća opasnost nego ono što se prije zvalo kapitalističko okruženje. Jasno da će socijalizam, ako bude napuštao svoje principe, sebe ukinuti bez djelovanja i angažiranja izvana, dakle bez učešća onih koji ga kao princip ne prihvaćaju.«<sup>16</sup>

Kao što je poznato, ovo Bošnjakovo precizno proročanstvo u potpunosti se ostvarilo dvadesetak godina kasnije rušenjem berlinskoga zida i povijesnim slomom komunizma. Zastupajući »humanizam po sebi« i odbacujući ograničenja što mu ga sa svoje strane postavljaju i marksizam i kršćanstvo, Bošnjak postavlja »zahtjev da se oblikuje takav sadržaj ljudske komunikacije, da čovjek bude uvijek ideal, a ne sredstvo za neke povijesne ciljeve.«<sup>17</sup>

Svoju tolerantnost, sklonost pluralizmu, dijalogu i građenju mostova među ljudima različitih svjetonazora, Bošnjak je, više negoli u teoriji, manifestirao u društvenoj praksi. On je, naime, prvi u nas u okviru marksističke filozofije otvarao prostor za dijalog s nasuprotnim religijskim stajalištem, kao i prostor za znanstveno-teorijsko istraživanje religije, i to s pozicije idejnog, teorijskog i svjetonazornog pluralizma i tolerancije nasuprotnog mišljenja.

Uz već spomenuto inauguriranje dijaloga s kršćanskim teologom Škvorcom, valja naglasiti i to da je Branko Bošnjak bio idejni pokretač, suosnivač i voditelj prvog poslijediplomskog, interdisciplinarnog studija religiologije u sveučilišnom okružju: *Teorije religije i ateizma*, ak. god. 1967/68., na kojemu su njegovom zaslugom predavali profesori različitih teorijskih profila i svjetonazornih orijentacija: filozofi, sociolozi, psiholozi, povjesničari i teolozi raznih konfesija. Zajedno s Rudolfom Siebertom (SAD) suosnivač je prvog

5

Branko Bošnjak, »Kršćanstvo i marksizam danas«, *Praxis*, II/1965, br. 4–5, str. 716–725.

6

B. Bošnjak, »Kršćanstvo i marksizam danas«, str. 724.

7

B. Bošnjak - A. H. Maltha, »Die neue Theologie«, *Praxis*, 6/65, str. 922–924; Branko Bošnjak, »Svjetske religije i komunizam«, *Praxis*, III/1966, br. 2, str. 291–292.

8

Branko Bošnjak, »Religija kao privatna stvar i problem dijaloga«, *Praxis*, V/1968, br. 4, str. 372–387.

9

B. Bošnjak, »Religija kao privatna stvar i problem dijaloga«, str. 373.

10

Ibid., str. 382–383.

11

Ibid., str. 386–387.

12

Branko Bošnjak, *Filozofija i kršćanstvo*, Naprijed, Zagreb 1966.

13

Branko Bošnjak – Mijo Škvorc, *Marksist i kršćanin*, *Praxis*, Džepno izdanje, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1969.

14

B. Bošnjak, »Smisao filozofske egzistencije (Filozofija i autoritet)«, *Praxis*, VI/1969, br. 3–4, str. 371. Usp. i istoimenu knjigu: *Smisao filozofske egzistencije*, Školska knjiga, Zagreb 1981., str. 367.

15

Branko Bošnjak, »Ideja humanizma između ideologiziranog marksizma i politiziranog kršćanstva«, *Praxis*, VII/1970, br. 1–2, str. 100–108.

16

B. Bošnjak, »Ideja humanizma između ideologiziranog marksizma i politiziranog kršćanstva«, str. 104.

17

Ibid., str. 106.

međunarodnog znanstvenog tečaja »Future of Religion«, na Interuniverzitet-skom centru u Dubrovniku, 1977. godine, koji se u kontinuitetu već 30 godina razvija u tolerantnom, interdisciplinarnom i pluriperspektivnom ozračju. O tome i osobno mogu svjedočiti, budući da već četvrt stoljeća sudjelujem na tom skupu, a posljednjih 12 godina i kao Bošnjakov nasljednik na mjestu jednog od voditelja skupa.

Cjelovit i radikalni obrat u odnosu prema marksističkoj kritici religije, ili, bolje rečeno, prema važnosti te kritike, Bošnjak je mogao izvesti upravo zato što po svojem habitusu i temeljnom svjetonazoru u biti i nije bio marksist. Kako navodi Darko Polšek, Bošnjakov je marksizam bio površan, dekorativan, »nedostajalo mu je marksističke strasti i fanatizma«, a »njegov je Marx bio potpuno mlitav i neprivlačan (...) tek jedan neuvjerljiv lik u filozofskoj galeriji«. <sup>18</sup> Za razliku od svojih kolega iz hrvatske filozofije prakse – koji zazivaju eshatološki »Aufhebung« morala i etike, Bošnjak kao cilj povijesne budućnosti zahtijeva etički imperativ. <sup>19</sup> A to mi je i osobno potvrdio kada se u razgovoru sa mnom osvrnuo na moj kritički intoniran članak o problemu »dokidanja etike u hrvatskoj filozofiji prakse«, objavljen u *Filozofskim istraživanjima*, <sup>20</sup> rekavši mi da on *nikada* nije zastupao takav pristup, odnosno da je uvijek bio skeptičan prema ideji dokidanja morala i etike.

Potpuno u suprotnosti s marksovskim postulatima »Aufhebung«, odnosno nadilaženja filozofije, Bošnjak je tijekom sljedećih decenija izradio impresivan i vrstan filozofski opus, te još za života stekao neupitni ugled izvornog mislioca, istinskog filozofa, odnosno pronositelja one nepatvorene drevne filozofske i životne mudrosti. Istodobno, ostao je u svekolikoj hrvatskoj filozofskoj javnosti zapamćen i omiljen kao inkarnacija blagosti, osobne moralnosti, istinoljubivosti, tolerancije, strpljivog i uvažavajućeg komuniciranja s drugim, kao »onaj što je naučavao poput mudra i razborita Nestora«. <sup>21</sup>

O njegovu ugledu i omiljenosti, svjedoči činjenica da se čak šest njegovih učenika i kolega – hrvatskih filozofa različitih generacija i orijentacija – osjetilo ponukanim napisati svoje nekrologe preminulom prof. Bošnjaku pa ih je svih šest, kao svojevrsni (ali i znakoviti!) kuriozitet, objavljeno u *Filozofskim istraživanjima*. <sup>22</sup>

Svoju posljednju knjigu, posthumno objavljenu u biblioteci »Filozofskih istraživanja«, pod simptomatičnim naslovom *Filozofija istine*, Bošnjak je napisao kao svoj filozofski testament, izriječkom: *Ovo je knjiga kojom želim ostaviti filozofsku baštinu svojim unucima*. <sup>23</sup> Karakteristični su naslovi nekih njezinih poglavlja:

**Bit egzistencije** (*Spoznaj samoga sebe, Homo cogitat, Hrabrost za istinu*);

**Životna mudrost** (*Pitanje o smislu, Ideal življenja*)

(*Zašto čovjek filozofira?, Čovjek u svojoj neizvjesnosti, Snaga savjesti*)

(*Sapere aude / Usudi se biti mudar/, Što je prava mudrost?, Pohvala filozofskog života*);

**Govor i značenje** (*Što je smisao izreke. Te hominem esse memento! / Sjeti se da si čovjek!*);

**Filozofija i promjena svijeta** (*Mogućnost ozbiljnog filozofiranja, Filozofija i zadatak vremena*).

Ovi podnaslovi rječito ilustriraju o kakvom je djelu riječ i, još više, o njezinoj autoru – akademiku Branku Bošnjaku – o kakvom je filozofu i čovjeku riječ!

**Mislav Kukoč**

**From Criticism of Religion to Dialogue:  
The Philosophy of Branko Bošnjak –  
Marking the 10th Anniversary of his Death**

**Summary**

*Contrary to the marginal significance of the criticism of religion in the Croatian philosophy of praxis, during the first, "Marxist" phase of his theoretical activities, Branko Bošnjak dedicated a substantial part of his interests and opus to the criticism of religion. His path of development was interesting: from a doctrinaire antitheist of a Leninist inspiration to an open Marxist inclined to the dialogue with the opposing Christian position.*

*Bošnjak was able to perform an integral and radical turn regarding his relation to the Marxist criticism of religion or, rather, regarding the importance of this criticism, precisely because according to his habitus and basic world-view he, in essence, was not a Marxist. Completely contrary to the Marxian postulate of surpassing philosophy, over the following decades Bošnjak created an impressive and excellent philosophical opus, and during his lifetime he earned an unquestionable reputation of an authentic thinker, a true philosopher, i.e. a propagator of the genuine ancient philosophical and life wisdom.*

**Key words**

Branko Bošnjak, Marxism, Praxis, religion, dialogue

18

Darko Polšek, »Nema kraljevskog puta u filozofiju: Povodom smrti profesora Branka Bošnjaka«, *Filozofska istraživanja*, 63 (4/1996), str. 987.

19

Usp. Branko Bošnjak, *Smisao filozofske egzistencije*, Školska knjiga, Zagreb, 1981., str. 370–377.

20

Usp. Mislav Kukoč, »Dokidanje etike u hrvatskoj filozofiji prakse«, *Filozofska istraživanja*, 52 (1/1994), str. 143–152.

21

Usp. Pavo Barišić, »Sjećanje na profesora Branka Bošnjaka«, *Filozofska istraživanja*, 63 (4/1996), str. 984.

22

»In memoriam – Branko Bošnjak (1923–1996): Danilo Pejović, Branko Despot, Hotimir Burger, Nikola Skledar, Pavo Barišić i Darko Polšek, *Filozofska istraživanja*, 63 (4/1996), str. 977–988.

23

Usp. P. Barišić, »Sjećanje na profesora Branka Bošnjaka«.